

Сатыбалдыев Б.С.

КЫРГЫЗСТАНДЫН ЧЕК АРА МАСЕЛЕЛЕРИ

Сатыбалдыев Б.С.

ПРИГРАНИЧНЫЕ ПРОБЛЕМЫ КЫРГЫЗСТАНА

B.S. Satybaldyev

KYRGYZ BORDER PROBLEMS AND WAYS OF ITS SOLUTION

УДК: 91 (1-04): (575.2)

Макалада Кыргызстандын 1924-жылдан берки чек ара маселелери каралган. Анклавдарга түшүндүрмө берилген. Союз учурундагы чек ара маселелеринин келип чыгуу себептери каралган. Чек араларды чечүү жолдору талкууланат. Автор тарабынан Чек ара көйгөйлөрү, себептери анализденген.

Негизги сөздөр: чек ара, анклавт, көчүрүү, Орто Азия, аймак, дарыя, республика.

В данной статье рассматриваются актуальные проблемы границ и анклав, после приобретения независимости Кыргызской Республики, и вопросы приграничных проблем во время Советского Союза и пути их решения. Автор проанализировал пограничные вопросы Кыргызской Республики.

Ключевые слова: граница, анклав, переселение, Средняя Азия, регион, река, республика.

This article deals with the border problems of Kyrgyzstan since 1924. Here was given definition of the word "Anklav". Also was given the border problems and its' reasons during the Soviet Union period and ways of solution. Here were analyzed border problems and reasons by the author.

Key words: border, anklaft, relocation. Central Asia, region, river, republic.

Дүйнөдөгү "анклав процесстеринин" катарында мурдагы СССРдин Орта Азиядагы республикаларынын чектериндеги анклавдардын пайда болуу тарыхы өзгөчөлөнүп турат. 1924-1927-жылдардагы улуттук-аймактык чектөөлөрүнө жергиликтүү жана борбордук бийлик органдарынын "чарбалык-экономикалык кызыкчылыктарды камсыз кылуу үчүн" жүргүзгөн административдик аймактык чегараларды кайра-кайра өзгөртүүлөрү кошулуп отуруп өзгөчө ийрелектеген чегара жаралган. 1930-жылдары Орто Азия аймагын административдик жана чарбалык жөнгө салуу иштери аткарылган. Анын жүрөшүндө айылдык кенештер, айыл чарба артелдери, колхоздор жана башка жер пайдалануучулар улуттук тиешелүүлүгүнө жараша биригишкен. Кыргыз айылдары танапташ, тыгыз жайгашкан аймактардын калкы кыргыздардын айылдык кеңешин, бириккен чарбасын түзүшкөн. Ошондой эле, өзбектер, тажиктер, дагы тыгыз жашаган аймактарда өзүлөрүнүн айылдык кеңештерин, чарбаларын түзүшкөн. Бул аймактык, чарбалык уюмдарга жерлер түбөлүккө берилип, алардын чектери аныкталган. Коңшу республикалардын жанаша жайгаш-

кан; чарбаларынын чектери эки республиканын ортосундагы административдик чегарага айланган. Бул чегаралар, чегара түзүүнүн негизги эрежелерин сактабастан иш жүргүзүп, акылга сыйбаган, ыксыз ийрелендеген чегара сызган улуттук-аймактык чектөө комиссияларынын катачылыктарын бир аз болсо да оңдогон. Комиссиялардын, шаарлардын жана соода-экономикалык борборлордун тиешелүүлүгүн аныктаганда алардын таасири таркаган аймактагы улутту эске алуу, улуттук түзүлүштөгү аймагынын болушу, чегара сызыгын мүмкүн болушунча түздөй сызуу сыяктуу эрежелерди унутта калтырып койгондугу анклавдардын пайда болушун шарттаган. Ушул себептерден, Кыргызстандын аймагында Өзбекстандын Шахимардан, Сох, Чоңгара, Галча, Таш-Төпө анклавдары, Тажикстандын Ворух, Куру-Сай анклавдары жайгашып калган, Өзбекстандын ичинен тажиктердин Сарваксай анклавы, кыргыздардын Барак айыл-эксклавы орун алып калган.

Анклав өңүтүнөн караганда, дарыя өрөөндөрүнүн баш жагында жайгашкан Кыргызстандын 30 дан ашык айылдары өзгөчө оор абалда калышкан. Туш тарабынан автоунаа түгүл, катташа албаган тик капталдуу тоолор менен курчалып турган бул айылдар, бөтөн мамлекеттин аймагынын ичинде болбосо дагы, деңиздер менен чектешпесе дагы жарым анклав абалында калышкан. Кыргызстандын негизги аймагына барыш үчүн алардын эли Өзбекстандын чегарасын кесип, анын аймагын басып өтүш керек [1,3,4].

Дүйнөлүк тажрыйбага ылайык, мамлекеттин өзүнүн анклавдына өтүп баруу укугу ошол анклав жайгашкан мамлекет менен түзөлгөн атайын келишимди негизинде ишке ашат. Борбордук Азия мамлекеттеринин аймактарында анклав жана жарым анклав абалында калган жерлер көп экендигине карабастан, региондун өлкөлөрү ушуга чейин дүйнөлүк жемиштүү тажрыйбаны колдонууга жетише алган жок.

1995-жылдын ноябрь айында, Кыргыз Республикасынын Ош шаарында, эки тарапка тиешелүү маселелерди комплекстүү кароо боюнча өкмөт аралык кыргыз-тажик комиссиясынын алкагында кыргыз-тажик мамлекеттик чегарасын укуктук жактан бекитүү маселеси каралып, сүйлөшүүлөр башталган. Сүйлөшүүлөрдү жүргүзүү үчүн чегара

маселелери боюнча жумушчу топ түзүлгөн. Бул жумушчу топтордун экинчи жолугушуусу 1998-жылдын февраль айында Тажикстан Республикасынын Ходжент шаарында өттү. Эки жолугушунун жүрүшүндө тараптар кыргыз-тажик мамлекеттик чегарасын делимитациялоонун укуктук негиздери жөнүндө пикир алмашышкан. Иштин жүрүшүндө тараптар чегара маселеси боюнча сүйлөшүүлөрдү жогоруда аталган өкмөт аралык комиссиянын иш алкагынан чыгаруу талапка ылайык экендиги жөнүндө тыянакка келишкен. 2000-жылдын июнь айында Кыргыз Республикасынын өкмөтү кыргыз-тажик мамлекеттик чегарасын делимитациялоо жана демаркациялоо боюнча өзүнөн делегациясын түзгөн [1].

Чегара маселелери боюнча сүйлөшүү жүргүзүүчү делегациялардын биринчи жолугушуусу 2002-жылдын декабрында Бишкекте өткөн. Ошол кезден бери, эки тарап биргелешип, кыргыз-тажик мамлекеттик чегарасынын сызыгын жүргүзүүгө негиз болуучу укуктук жолдорду издөөнүн үстүндө. Сүйлөшүүлөрдүн мазмунуна 1924-1927-жылдардагы улуттук-аймактык чектөөлөрдүн татаал тарыхы чоң таасирин тийгизүүдө. Ал эми, андан кийинки көзөмөлсүз жүргөн чарба аралык чектешүүлөр, ансыз дагы жөнөкөй эмес чегара маселелеринин чиеленишине өзүнөн чоң салымын кошуп турган.

1929-жылдын 5-декабрына чейин Тажикстан Республикасы автономиялуу республика катары Өзбек ССРинин курамында болгон. Ошондуктан, улуттук-аймактык чектөө учурунда жана андан кийинки чегара тактоолорунда, 1929-жылга чейин Тажикстандын кызыкчылыгын Өзбек ССРи коргоп келген. Тажик ССРи уюшулганда, Кыргызстанга чектешкен жерлериндеги бардык чечиле элек талаш маселелери менен бирге, ага Ленинабад облусу кошулган.

1929-жылдары, СССРдин бардык республикаларында колхоздордун жер пайдалануусун уюштурууда кетирилген кемчиликтер байкала баштайт. 1935-жылдын 7-июлунда, ушул кемчиликтерди жоюу максатында, СССРдин Эл Комиссарлар Совети жер жайгаштыруу иштерин жөнгө салуу жөнүндө чечим кабыл алат. Ал чечимге ылайык, колхоздорго, айыл чарба артелдерине жана башка жер пайдалануучуларга жерди түбөлүк пайдалануу укугун берген мамлекеттик актылар тапшырылат. Бул иштердин жүрүшүндө жерди чарбасыздык менен пайдаланган учурлар аныкталган. Пайдалануудагы жерлердин аянттары өтө майдаланып, ичке тилкелерге айланып кеткен, коңшу чарбалардын жерлери аралашып, чектери чаташып калган. Жерди пайдалануудагы кемчиликтерди жоюу боюнча жер иреттөө комиссияларына жерлери чектешип жаткан жер пайдалануучулардан бирибиринин үстүнөн көптөгөн арыздар түшкөн. Алардын негизги бөлүгүндө, кошуналар бирине тиешелүү жерлерди

экинчиси мыйзамсыз түрдө басып алып пайдаланып жаткандыгы айтылган. Мындай маселелерди териштирип, чындыгына жетип, калыс жыйынтык чыгаруу өтө татаал иш болгон. Ал эми колхоздордун талаш жерлеринин чектери менен республикалардын чегаралары дал келбеген жагдайларда чегара сызыгын тактап чыгуу өзгөчө оор болгон [5].

Айтылгандай көрүнүштөр Кыргыз ССРи менен Тажик ССРинин административдик чегарасына дагы тиешелүү эле. Чырлуу жагдайдын өөрчүп бара жатканын эске алып, 1949-жылдын 28-июнунда Кыргыз ССРи менен Тажик ССРинин биринчи Паритеттүү комиссиясы Ленинабад облусунун Исфара районунун "Правда", "Мехнат", "Большевик Таджикистана" колхоздорунун жана Ош облусунун Баткен районунун "Өзгөрүш", "Кызыл ай" колхоздорунун ортолорундагы дооматтарды карап чыккан. Бул комиссия, 1935-жылдын 7-июлундагы СССР Эл Комиссарлар Кенешинин токтому менен бекитилген, колхоздордун "иш жүзүндө жерди пайдаланышы" деген принципти негиз кылып алып, талаш маселелерди чечүүгө жетишкен. Ал принципке ылайык, жерди 1935-жылга чейин пайдаланып келген колхоз, ошол жердин ээси болуп калган болчу. Жалпысынан бардык колхоздордун дооматтары негизсиз деп табылып, четке кагылган. Ошол эле учурда комиссия төмөнкүдөй корутундуга келген: "Мындан кийин мүмкүн болуучу жер талаштарын жана бөлүнө элек жерлерди пайдаланууда түшүнбөстүктөрдү болтурбаш үчүн, паритеттүү комиссия тез аранын ичинде Тажик ССРи менен Кыргыз ССРинин ортосундагы республикалар аралык чегараны тактоо өзгөчө зарыл деп эсептейт жана да 1938-40-жылдарда Бүткүл союздук Топографиялык Бөлүм чыгарган, 1:500000 масштабын дагы картада жана 1:100000 масштабдагы карталарда көрсөтүлгөн чегаралар эки республиканын жайгашуусун так чагылдырбагандыктан, Кыргыз ССРинин Баткен районунун 14 колхозу Тажик ССРинин чектерине кирип калгандыгын, анын ичинен 8 колхоз калк жашаган айылдары менен кирип калгандыгын эске алууну туура керет".

Мындан көп убакыт өтпөй эле, комиссиянын тажик тарап бирге кабыл алган чечимдин манызын толук түшүнбөй калгандыгы билинип калды. 1949-жылдын 6-ноябрында Тажик ССРинин Министрлер Совети СССРдин Министрлер Советине өз алдынча кайрылып, кыргыздар ээлеп алган жерлерди бошотуп берүүнү Кыргыз ССРинин Министрлер Совети милдеттендирүүнү жана жогоруда аталган тажик колхоздорунун пайдалануучу жерлеринин ордун Кыргыз ССРинин аймагынан белгилеп берүүнү өтүнгөн [1,5,6].

Паритеттүү комиссиянын 1958-жылдын 26-февралындагы протоколу Ош облустук Аткаруу комитетинин 1958-жылдын 1-октябрындагы № 545 чечими менен жана Кыргыз ССРинин Министрлер Советинин 1958-жылдын 4-декабрындагы № 525

токтому менен бекитилген, Тажикстан тараптан - Ленинабад облустук Аткаруу комитетинин 1958-жылдын 28-июнундагы № 495 чечими менен бекитилген.

1959-жылдын мартында Тажик ССРинин Министрлер Совети № 99 теле грамасы менен Кыргыз ССРинин Министрлер Советине, 1958-жылдагы Паритеттуу комиссиянын протоколуна карата каршылыгыбыз жок деп кабарлаган.

1959-жылдын 17-мартында 3-паритеттүү комиссия иштеген. Ал комиссия, Кыргыз ССРинин Лейлек району менен ага чектеш жаткан, Тажик ССРинин Канибадам, Ленинабад, Пролетар, Нау, Ганч райондорунун чегарасын тактоо маселесин карап, бир беткей бүтүмгө келген.

Бул боюнча Протокол Ленинабад облустук Аткаруу комитетинин № 110 чу чечими менен 1959-жылдын 28-апрелинде бекиген.

1963-ж., 1968-69, 1974-жылдарындагы чегаранын айрым бөлүктөрүндөгү талаш жерлердин маселелери эки тараптуу каралып келген.

1980-жылы, "Кыргызжердолбоор" жана "Тажикжердолбоор" долбоорлоо институттары республикалар аралык чегараны тартипке келтирүү боюнча иш жүргүзүшкөн. Анын жыйынтыгында Тажик ССРинин чарбалары Кыргызстандын 1675 га жерин мыйзамсыз пайдалангандыгы аныкталган. Кыргыз ССРинин чарбалары болсо Тажикстандын 473 га жерин ошондой эле туура эмес тартипте пайдаланып келген. Бул иштин жыйынтыгы боюнча эч кандай чечим кабыл алынган эмес.

1986-1987-жылдары республикалар дагы бир жолу чегара, жер пайдалануу маселесин карай турган кезектеги паритеттүү комиссиясын түзүшкөн. Административдик чегараны тактап, бекитүү боюнча пикир алмашуулар, тарап тардын кез караштарында чоң айырмачылыктар бар экендигин көрсөткөн.

Кыргыз ССРинин өкүлдөрү чегараны тактоонун негизи катары 1958-1959-жылдардагы паритеттүү комиссиялардын иштеринин макулдашылган натыйжаларын алууну сунуш кылышкан. Комиссиянын чечимдери Тажик ССРинин

Министрлер Совети жана Жогорку Совет тарабынан бекитилген эмес деген шылтоо айтып, Кыргызстандын сунушун кабыл албай койгон. Өз кезегинде алар, 1924-1927-жылдардагы улуттук – аймактык чектөө учурунда аныкталган чегараны негиз кылып алууну сунуштады.

1988-жылдын 17-июнунда Тажик ССРинин Министрлер Совети республикалар аралык чегараны пайдалануудагы жерлердин чектеринин негизинде орнотуу жөнүндөгү езунун токтомунун жана Жогорку Советинин Президиумунун указынын долбоорун Кыргыз ССРинин Министрлер Советинин кароосуна киргизген. 1989-жылдын июль айында Кыргыз ССРи менен Тажик ССРинин ортосунда дагы бир паритеттуу комиссия түзүлөт. Ал комиссия, маселени ар тараптан жана терең, изилдеп чыгып, чегараны орнотууда калыптанган жер пайдалануунун чектерин негиз кылып алуу талапка ылайык деген жалпы пикирге келет. Кийинки мезгилдерде бири-бирине мыйзамдуу өткөрүп берген жерлер дагы эске алынышы керек деп чечишкен.

Бул комиссиянын чечимдери эки республиканын тең Министрлер Советинде каралган. Тажик ССРинин Министрлер Совети 1990-жылдын 16-январындагы № 10 токтому менен, Кыргыз ССР Министрлер Совети 1990-жылдын 16-январындагы № 10 токтому менен жактырышып, Жогорку Кенештердин кароолоруна жиберилген.

Тилекке каршы, бул жолу дагы аягы көрүнбөгөн чегара маселеси чечилбей калган. Чек араларды мындан аркы чечүү жолдору Кыргыз республикасынын көз карандысыздыгы менен мурдагыга караганда олуттуу маселелерге айланган.

Адабияттар;

1. Аламанов Саламат. Кыргызстандын мамлекеттик чек арасынын калыптанышы. Бишкек. 2005.
2. Сатыбалдиев Байсал: «Москва «башкаруу рычагын» кармоо максатында Борбор Азияда улам-улам жаңжал болуп турушуна кызыкдар» Kyrgyz today. Kg.
3. Аламанов Саламат. Талашка түшкөн жерлер дагы канча? Kyrgyz today. Kg.
4. Бердигулов Аманбек, Низамиев Абдурашид. Дүйнөнүн саясий картасы. Ош 2002
5. Петр Кокайс, Амирбек Усманов. История Кыргызстана глазами русских исследователей. 2012.

Рецензент: к.геог.н.,доцент Шербаева З.